

SOCIAL WORK WITH CHILDREN WITH DEVIANT BEHAVIOR

Abstract: The deviant behavior of the child is rooted in his mental development, which is a complex process of interaction between his internal needs and external influences, the constant connection of the child's body and the environment, reflected in the adaptive capabilities of the child. Factors that determine the deformations in the value system of minors are: social control, urbanization, socializing institutions, local social communities, mass media, family environment.

Author information:

Rosina Mincheva

PhD student

at Konstantin Preslavsky – University of Shumen

✉ r.mincheva@shu.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

social work, deviant behavior, social control, urbanization, socializing institutions, local social communities, mass media, family environment

Физическото и психичното развитие са двете страни на този единен процес, намиращи се в постоянно взаимодействие. *Психичното развитие на детето е сложен процес на интеракция между неговите вътрешни потребности и външни влияния, непрекъсната връзка на детския организъм и средата, отразени в адаптивните възможности на детето.*

Не бива да забравяме, че детето не е само пасивен обект на външни и външни въздействия. То е и активен участник и творец на своето развитие – проучва и изпитва заобикалящата го среда, следи резултатите от промени, които само предизвиква, за да достигне от своите неясни, субективни структури до ясна представа за реалността. В този смисъл може да се каже, че „съдбата“ на детето е семейството в което то ще се появи. Родителите ще му предадат не само части от генетичния си фонд, но ще осигурят средата, в която ще протече развитието на интраутробния живот, до постигането на психо-социална зрялост и автономност.

Човешкото развитие се базира на 3 основни фактори, които взаимодействат и си повлияват взаимно през целия живот. Тези 3 фактори са:

1. **наследствеността** – представлява биологичният елемент (генотипа), който осигурява на индивида тази част от неговата същност, които го правят уникален – темперамента и заложите (талант);
2. **средата** – представлява социо-икономичната и културалната среда в която се развива и изявява индивида;
3. **възпитанието** – това е по-специална част от средата, която се характеризира с целенасоченост и представлява активни действия от страна на индивида за подчертаване (в добрият смисъл) на наследствените черти в условията на социо-икономичното и културалното обкръжение, чрез усвояване на ценности, поведения и вярвания характерни за съответната среда.

Определение за „девиантно поведение”

В науката е прието определението на девиацията като тип поведение, който излиза от рамките на действащите социални норми в дадено общество. С други думи, това е отхвърленото, нежеланото, неодобряемото, опасното за отделния индивид и за обществото като цяло поведение.

Терминът "девиация" (от лат. *deviare* - отклонение от социалните норми означава отклонение, нарушение и се прилага при оценка на тези събития и факти от ежедневието, които се отнасят към явленията престъпност, психопатоподобни изяви на личността, наркомани, алкохолизъм, самоубийства, скитничество и др. В този смисъл се открива, че терминът е приложим при описание и оценка на стила и начина на живот на отделния индивид (или социалната група), които по една или друга причина и във всички случаи се противопоставят (или са някъде в периферията на действие) на общоутвърдените правила и норми на съжителство между хората.

Основни характеристики на девиантното поведение

Три са основните характеристики на девиантното поведение, които го определят като такова и го отличават от останалите форми на отклонение в поведението.

- Девиантно поведение е закономерно следствие от разнообразни отклонения в личностното (или психосоциалното) формиране на децата и подрастващите.

- Девиантно поведение е възрастово-психологически детерминирано. Обикновено се наблюдава в периодите на ускорена социализация и социална индивидуализация на децата и юношите, в кризисните периоди от психосоциалното формиране на личността, когато индивидът влиза в нови, по-сложни социални отношения. Изискванията към него растат и в редица случаи това са водещите предпоставки за възникването на конфликти, неблагоприятия и нарушения в равновесието на отношенията между него и средата.

- Субекти на девиантно поведение са както психически здравите деца и юноши, така и тези, които се отличават с различни по степен и характер на изразеност физически или психофизически аномалии.

Ценностите са основен конструкт в психологичната теория и практика, особено когато става дума за обяснителни модели на индивидуалното поведение. Разбира се тук трябва да се уточни, че ценностите са основен медиатор при рационализираното управление на собственото поведение, но доколкото ние се стремим да дискутираме проблемите на насилието от и върху деца в социално-организиращ контекст, то това би бил релевантен подход.

В житейски план ценностите могат да бъдат описани по следния начин:

- това е нещо, което харесваме и искаме да притежаваме или постигнем;
- това е нещо, което оценяваме като добро и което сме готови да превърнем в цел на нашия живот;
- това са онези наши цели, които не са непосредствено свързани с нашето ежедневно оцеляване, а по-скоро с перспективите, които си представяме за себе си;
- ценностите се организират в система, която има йерархична структура;
- ценностите ни свързват с обществото, като ни правят осъзната от нас самите част от него, а „от ключово значение за разбиране на обществото е концепцията за социологическата структура на обществото“ [7, с. 10].

В този смисъл *ценностите са двигател на нашето поведение*, те са пълнежът на действията ни и предопределят какви цели ще си поставим, как ще ги постигнем и по какъв начин ще ги интерпретираме. Тъкмо това обуславя голямото им значение за психологичния анализ на поведението на индивида. *Ценностната система е уникална за всяка личност*, но на практика представлява интериоризация на социалните значимости, ранжирани в индивидуален смисъл. Личностната ценностна система е със сложна детерминация – определя се както от социално валидни детерминанти, така и от групови стандарти, социален статус на личността,

дори и от някои биологични предразположения. Ценностите като психологичен феномен имат значение и в още една насока – те са свързани с други конструкти – потребности, норми, нагласи, интереси, които в своята съвкупност формират рамката на индивидуалното поведение. Ценностната система на личността е когнитивно-регулативна структура с особено динамичен строеж поради високата личностна значимост на съдържащите се в нея елементи, актуализирането на които може да предизвика поведенчески прояви с различен валентен знак. Поради това *ценностната система определя уникалния стил на индивидуалното поведение и строго личностното отношение към действителността.*

Очевидно ценностната система е моделът на социална регулация на поведението и това определя по несъмнен начин необходимостта от изучаването и разкриването на нейните особености в юношеска възраст. Това от своя страна би могло да резултира в разработването на практики по посока повлияване и моделиране на ценностната система в социално позитивна посока. Тук е много важно да се подчертае, че окончателното структуриране на ценностната йерархия се случва именно в тази възрастност, т.е. обществото е длъжно, но и има подходящите условия да консолидира ценностното пространство на подрастващия индивид.

Юношеската възраст се характеризира с редица особености, които оказват влияние върху избора на поведенчески модел за функциониране в социалната среда. Тук могат да се споменат недостатъчната зрелост на Аз-а, кризата на идентичността, свръхзначимостта на връстниците и приятелския кръг, трансформацията в оценката на семейната интеракция и т.н. Тези специфики оказват изключително голямо влияние върху формирането на ценностната система на непълнолетните и ранжирането на основните категории в нея. Оттук може да се направи изводът, че както социално-правомерното, така и социално-неправомерното поведение при непълнолетните е свързано с действието на специфични социално-психологични фактори, произтичащи от възрастовите особености от една страна, а също и от неблагоприятните жизнени обстоятелства, съпътстващи процеса на личностното им съзряване и социализация.

От друга страна ценностите имат сериозна роля и при опосредяване на виктимното поведение на непълнолетните. Липсата на устойчивост на ценностния избор, а също и възрастово модифицираните смисли на ценностите са един мощен катализатор на действия, които имат различна социална интонация, когато биват реципирани от възрастните. Всъщност от тази гледна точка виктимното поведение на подрастващите е резултат от специфичната възрастово оцветена семантика на ценностите. Това, което юношата оценява като естествено, се възприема и интерпретира понякога от възрастния като нестандартно, провокиращо, предизвикателно и пр.

Друг ракурс на същия проблем е свързан със *социалната некомпетентност и безпомощност на подрастващите.* Тя е един неизбежен по същество момент в тяхното индивидуално развитие, който обаче може да бъде управляван, като се създават необходимите условия за тяхната лична сигурност и просперитет.

Впрочем насилието от деца и насилието върху деца е един и същи проблем. Това е проблемът на обществото, което трябва да организира самото себе си, като създаде подходящи мрежи от институции и специалисти и разработи и реализира практики, които да оптимизират процеса на социализиране на подрастващите.

Работата с подрастващите, независимо дали те са жертви или извършители на криминални деяния, изисква едно по-задълбочено познаване на същността на поведението и личностното функциониране в тази възраст, както и на тенденциите и акцентите в социалната им активност.

Фактори, детерминиращи деформациите в ценностната система на непълнолетните

Деформациите на ценностите и поведението на непълнолетните се дължат на най-разнообразни фактори. Освен това могат да се наблюдават не само на равнището на отделната

личност, но и на плоскостта на социалните образувания, каквито са например групите. Социалните ценности, достъпни за отделна социална група, осъществяват личните интереси на нейните членове, които не могат да бъдат постигнати на индивидуално равнище. „Мисията на социалните дейности е предоставяне на помощ на индивидите, семействата, групите и общностите с проблеми и нужди, за да постигнат по добър живот“ [12, с. 385]. За да достигнат целите (ценностите), те могат да използват различни поведенчески стратегии и модели, някои от които девиантни като насоченост.

• Социален контрол

Контролът над отделната личност като член на обществото се осъществява чрез социалния ѝ статус и репертоара от социални роли. В юношеска възраст тези роли все още не са достатъчно определени и устойчиви, често се наблюдава ценностна дифузия. Липсата или недостатъчният социален контрол може да катализира деформирането на все още структуриращата се ценностна система у непълнолетните. Важна роля играе и фактът, че социалната среда често се проявява в своята фрустрираща функция. Тя може да пречатства и ограничава удовлетворяването на всички индивидуални и групови потребности, като: автономия, самоуважение и уважение от другите, самореализация и пр., и по този начин да допринесе за появата и възпроизвеждането на социални девиации.

• Урбанизация

Друга група фактори, които детерминират деформацията на ценностната система на непълнолетните се съдържат в урбанизацията и социалните промени, произтичащи от размерите и динамиката на този процес. *Урбанизацията е обективно социално явление с многостранен психологичен ефект. Негативните последици от този процес могат да се търсят в ограниченото междуличностно общуване и понижения социален контрол на личността.* Неограничената свобода на действие, която привидно предлага урбанизацията, на практика започва да действа с обратен знак. Свързаното с това анонимизиране на поведението на подрастващия вместо да катализира развиването на индивидуалността, всъщност я инхибира, тъй като индивидуалността е другото лице на социализираността, а не на социалната алиенация. Социалната алиенация именно е в основата на произвеждането на депримиранни индивиди, чието поведение може да е всякакво, включително и агресивно.

Разкъсаните социални връзки водят до формализация на човешките интеракции и инфлацията на Аз-а, което поражда желание да се манифестират такива модели на поведение, които да привлекат вниманието, и тъкмо така индивидът да преодолее границите на своята анонимност. Иманентно-психологичният елемент на междуличностните конфликти е желанието да се индивидуализира личността, да се очертае нейната уникалност. В този смисъл зад грубото и агресивно поведение често се крие твърде инфантилно реализираният мотив за себедоказване, но доколкото тук става въпрос за оценяване на социалната действителност и собственото поведение по един неконсистентен начин инфантилното решение е всъщност напълно естествено. Подобно изначално деформиране на нагласите като основа за избор на поведенчески модел често стават причина непълнолетните да проявяват особена жестокост и дехуманизиращо отношение към околните.

• Социализиращи институции

Социализиращите институции задават матрицата от ценности и просоциално ориентирани поведенчески модели, в които трябва да се помести личността на индивида. Освен усвояването на поведенчески стандарти, социализацията и реализиращите я институции имат и чисто контролираща и санкционираща индивидуалното поведение функция. Колкото по-императивен и директен е този контрол обаче, толкова по-голяма е личностната съпротива срещу “натрапването” на рестриктивни или неактуални ценностни модели. Обратното, колкото по-деликатна и толерантна към личните потребности и граници е санкцията от страна на тези социализиращи институции, толкова по-голяма е вероятността от

приемане и споделяне на зададените ценности. *Сред социализиращите институции най-голямо значение има училището*, което също възпитава ценности или поне би трябвало да осъществява тази роля.

Дисперсията на ценностите, която е характерна за модерното общество, неизбежно рефлектира и на мезо- и микро-социално равнище. Значимата социализираща среда, която има референтно присъствие в тази възраст, са общностите на връстниците. Но доколкото супервизиращите тази среда контрагенти, каквито са родителите и оторизираните за социализацията на подрастващите институции, нямат консистентна аксиологична визия, то мезо- и микро-средата в лицето на тези общности е инкохерентна, а това означава – асоциална или поне – социално-индиферентна.

• Локални социални общности

В тази категория се включват освен социализиращите институции на общностно ниво и един друг неформален пласт на социална активност, който не винаги е релевантен на социално приемливите ценности. *Това обикновено са приятелските и други неформални общности. Тъй като това са взаимно изключващи се и конкуриращи се посоки на социалната активност, индивидът избира онази, с която може да се идентифицира успешно.* Обикновено личността избира онази област на социална активност, която предлага по-голяма свобода на индивидуална изява и упражнява много по-незначителна санкция. Приятелската група с девиантна насоченост е фактор, оказващ значително влияние върху формирането на ценностната система на непълнолетния. Солидарност с групата и нейните ценности е много честа причина за ангажиране с девиантни форми на поведение. Процесът на интериоризиране на груповите ценности се потенцира от желанието на подрастващия индивид да усвои социума в неговата обемност, без обаче да има необходимите за това когнитивно-аксиологични филтри.

• Масмедии

Телевизионните програми са един от основните източници на копиране на поведенчески модели. *Интериоризирането на масмедийните ценности обикновено е един процес, при който активното възприемане и оценяване от личността е минимизирано, т.е. пропагандираните по един или друг начин като успешни поведенчески модели и техните еднозначни позитивни за личността ефекти се възприемат и възпроизвеждат в повечето случаи пасивно и безкритично, особено в по-ранна детска възраст.* Сцените с насилие, агресия и грубо нарушаване на общоприети и споделяни от социума като цяло ценности могат да провокират и катализират един вече започнал и придобил известна насоченост процес на социална девиация. Подрастващият, който желае да бъде успешен, приема за свои ценностите, които наблюдава като осигуряващи ефективен поведенчески модел и доминиране в междуличностните взаимоотношения. Според П. Лазарова и Д. Крумова „В професионалните кръгове и в много теоретични концепции явлението агресия получава противоречиво тълкуване. Няма многоаспектни психологически изследвания на това явление, но отделни страни на агресията и агресивното поведение привличат вниманието на много автори и намират отражение в техните разработки“ [11, с. 202].

“Агресията е процес, протичащ във времето и в пространството, а агресивността е качество. С агресивност обозначаваме притежаването и проявяването от някого на агресия. Така наричаме склонността към агресивно поведение. Насилието в образователните институции през последните години е на второ място след случаите на насилие в семейството. Подрастващите черпят знания от модели за поведение от три източника: семейството, което е главен образец за подрастващото дете.“ [6, с. 54].

• Семейна среда

Наличието или отсъствието на семейство, както и спецификите на семейната среда оказват основно влияние върху формирането на ценностната система на отделния индивид. *Всеки параметър на семейната структура резултира върху усвояването, споделянето или*

отхвърлянето на определени ценности. Семействата с асоциална ценностна система, с дефектна структура или други дефицити в семейното функциониране обикновено оказват съществено влияние върху формирането на една личност с девиантно поведение. Така например, сред извършителите на серийни тежки престъпления доминират личности, при които индивидуалното развитие е протекло в семейства с подчертано насилнически модели на фамилни взаимоотношения или пък в семейства с изключително строг, граничещ с жестокост, родителски контрол. При втория случай семейната ценностна система е изключително догматична, консервативна и потискаща индивидуалните (в т.ч. и някои физиологични) потребности, което резултира във формирането на една социално неадекватна личност. Често се определят *няколко социално-психологически типа семейство, в които стилът на взаимоотношения представлява потенциална опасност за демонстриране на девиантно поведение:*

Дезинтегрирано семейство – членовете на това семейство са отдалечени, отчуждени, отношенията им са формални, липсва емоционална привързаност. Още по-опасно е полудезинтегрираното семейство, в което един от членовете е изолиран от другите, обединили се срещу него родственици;

Суперинтегрирано семейство – членовете са толкова близки, че се нарушава чувството за лична автономност. В такова семейство смъртта на един прави другите безнадеждни;

Дисхармонично семейство – членовете имат различни цели и потребности, взаимна ориентация и общо съгласие няма, никой не желае да отстъпи от своите интереси. Спазването на възприетите норми има характер на принуда и често е свързано с фрустрация;

Закрито, самодостатъчно семейство – за неговите членове семейството се явява основна сфера на съществуване, единствен смисъл в живота. Всичко останало – работа, социални контакти, се възприемат като средства за постигане на семейно благополучие. Кризата в семейството може да е причина за различни девиации;

Консервативно семейство – основна особеност е неспособността за адаптация към изменящите се условия. Ако един от членовете на това семейство попадне в конфликт, останалите не могат да му помогнат и се дистанцират от ситуацията или заемат страната на противника. Подобно нещо се възприема като предателство и може да е мотив за девиантно поведение.

Връзката между детето и родителите започва още от раждането и тя ще има драматично значение за развитието на детето. Тя може да помогне на детето да стане това, което иска да стане, но може да причини и много болка, отчаяние, несигурност, враждебност и по трагичен начин да се отрази в целия живот.

Родителското поведение може да се представи чрез две измерения:

- емоционалното отношение, изразено с опозицията топлина, отговорност, загриженост, центрираност върху детето срещу отхвърляне, безотговорност, центрираност върху собствените нужди и желания;

- контролът, упражняван върху децата, изразен с опозицията ограничаващо поведение срещу разширяващо и неизискващо поведение.

Родителите имат силата да упражняват контрол върху постъпките на детето.

Съществува убеждение, че със своето контролиращо поведение родителите могат да влияят върху поведението на детето. Родители, които мислят че детското поведение се оформя от опита и влиянията, а не от диспозициите, са по-склонни да променят поведението на децата. Когато родителите използват обясненията, предположенията и представят различни възможности за действие, детето много по-лесно изразява съгласие с техните желания. Ако те последователно се стремят към промяна на детето, като използват насърчението и представят тази промяна като желана и идваца от самото дете, то ще прояви по-голямо желание за сътрудничество.

Със своите оценки родителите развиват самооценката на детето и усещането за самоконтрол върху собственото поведение. Физическите наказания, заплахите, демонстрирането на сила и превъзходство могат да създадат у детето чувство за безпомощност или за недостойност. Независимо, че със сила родителите постигат контрол върху поведението на детето “ тук и сега ” , във времето този контрол може да не доведе очаквания резултат. Използването на физически наказания за ограничаване на определени отрицателни поведения, може да породят у детето гняв, враждебност, омраза и заедно с това да възприеме използването на силата като модел за постигане на собствените желания.

Прагматичност на ценностната ориентация на юношите

Нашите изследвания в последните няколко години показват, че *доминиращата характеристика на ценностните ориентации на подрастващите е прагматизмът*. Това само по себе си е разбираемо, предвид интензифицирането и технологизирането на обществения живот. Едновременно с това прагматизмът не е аксиологизиран, той е технологичен. По такъв начин съдържанието на ценностното поле на юношите дава широки възможности на социализиращите институции за интервенции и моделиране по посока на просоциалното функциониране на личността. За да може да има успех една такава дейност, тя трябва да отговаря на следните изисквания:

Подходът към отделните категории девиации трябва да бъде специфичен, което би позволило да се разработят такива алгоритми на социализация, че да бъдат реципирани и възпроизведени от подрастващите.

Подходът към юношите трябва да е личностен. Това означава, че всеки специалист трябва да присъства в комуникацията с непълнолетния не само статусно, но и личностно

Подходът към подрастващите трябва да е индивидуализиран. Това означава, че детето трябва да бъде възприемано като естествен контрагент на възрастния, който взема предвид неговата индивидуалност.

Подходът към дейностите по социализацията на подрастващите трябва да бъде комплексен. Това означава, че тази дейност ще бъде успешна само ако тя се осъществява от всички релевантни институции в синхрон и взаимодействие.

Проблемите на цялото общество рефлектират върху проблемите на децата. Кризата в икономиката, кризата на ценностите, кризата на духа обхваща в чувствителна степен децата. Непрекъснато бележи ръст рискът в поведението им, проявените форми на отклонение от общоприетото, делинквенцията сред децата.

Взривът на престъпността не отминава и децата, юношите и девойките, младите хора въобще, които се оказват извършители или жертви на многобройни сериозни и тежки престъпления.

Високото общо равнище на престъпността през последните десет години се отразява неблагоприятно върху нивото на виктимизацията и делинквенцията сред децата и младежите. Детерминиращите фактори могат да се групират в следните направления:

- социално-икономическата криза и съпровождащата я безработица, липсата на средства за препитание, социално лабилни семейства;

- ниският стандарт на бит и култура сред значителна част от населението и съответстващият висок ръст на етнизацията на престъпността;

- недостатъчен социален контрол (анонимността на извършителя);

- деструкция на ценностната система и моралните регулатори (безкритичен достъп до материали с порнографско и подбуждащо към насилие съдържание);

- занемарена микро- и макросоциална среда, криминогенна приятелска среда, безотговорност на родителите, кризата и отчуждението в семейството;

- необхващане, отпадане и бягство от училище, безнадзорност;

- социално-психични особености на малолетните и непълнолетните, саморегулация и самоутвърждаване в младата възраст;

- ненавременно и недостатъчно санкциониране на противоправните деяния, ширещо се чувство за безнаказаност.

Субективните и обективните причини за девиантното поведение на малолетните и непълнолетните определят структурата и тенденциите на престъпността между тях

Характерни за криминогенната обстановка са:

- кражбите и грабежите (на лично и обществено имущество, джебчийските кражби, кражбите на проводници и цветни метали, кражбите на МПС, части и вещи от тях, кражбите на хранителни продукти);

- престъпленията против личността. (Отличават се с нарастваща агресивност и жестокост.);

- изнасилвания и блудства;

- хулиганство;

- разпространение на наркотици.

В структурата на престъпните прояви и девиации все по-широко място заемат:

- отпадането и бягството от училище, необхващането от училището;

- бягството от дома, скитничество и просия;

- наркоманията, алкохолизмът;

- проституцията;

- участието в “криминогенни” религиозни култове.

Характерно за извършителите на криминалните и противоправните деяния е тяхната ранна възраст, свързаната с нея психическа неустойчивост, липса на волеви задръжки, ограничен социален опит и неясна ценностна система.

Забързани във времето и улисани във всекидневни грижи за препитанието и оцеляването, като че ли покрай нас преминават стъписващи тенденции:

- увеличаване броя на извършителите от средите на малолетните и непълнолетните;

- понижава се възрастовата граница на извършителите;

- увеличава се делът на груповата престъпност (особено опасна е тенденцията за съизвършителство, при което се предава престъпен опит);

- висока криминална активност на лица от ромски произход;

- повишава се броят на водените на отчет в ДПС;

- увеличава се броя на маловръстните, като жертва на престъпление и насилие.

Предвид написаното до тук, изясняване на особеностите и проблемите на превантивно-педагогическото третиране на децата - извършители на противообществени прояви, жертвите на престъпни посегателства и попадащите в разнообразни рискови ситуации придобива особена актуалност. Изследването на техните проблеми, условия на живот, организирането на жизнената им реалност и криминологична защита е от голямо значение както за реализиране целите на социално-педагогическата практика, така и за по-нататъшното устойчиво организиране на превенцията и контрола на престъпността и социалната интеграция на криминално проявените непълнолетни лица и жертви на престъпни посегателства.

В случая нашето убеждение, че обществото не е нещо абстрактно - обществото е всъщност нашият град, с нашите квартали, училища, увеселителни заведения, организации и институции. От тази гледна точка, отстояваме и изходна позиция, че *при търсенето на прагматични решения е от особено значение разработването и реализацията на конкретна програма за противодействие на детската престъпност.*

References:

1. Baychinska, K., Osobenostite na strukturata na tsennostnata sistema na uchenia-estestvoizpitateľ, Balgarsko spisanie po psihologia, br.3, 1994
2. Baychinska, K., Tsennosti, tsennosten stres, tsennostna kriza, Sofia, 1994
3. Bardov, I., Lichnostni tsennosti i emotsionalna nasochenost. Avtoreferat na kand. Dis., Sofia, 1987
4. Gaydarov, K., Deviantnoto povedenie na nepalnoletnite. Sotsialno-psihologicheski mehanizam. Sofia, Albatros, 1999
5. Ivanov, I., Semeyna pedagogika, Sofia, 1998
6. Ivanova, V., Agresiyata-problem na obshtestvoto, Sbornik nauchni trudove ot patuvasht seminar Istanbul-Kushadasa-Izmir (30.04.2019 – 07.05.2019), Shumenski universitet „Episkop Konstantin Preslavski“, Pedagogicheski fakultet, Izdatelstvo „Faber“, Veliko Tarnovo, 2019, s. 53-64, ISBN 978-619-00-0996-2
7. Ilieva, V., Obshtestvo i funktsionirane na choveka v nego, Shumen, Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 2020, 203 s., ISBN 978-619-201-364-6, s. 152
8. Karagyozev, I., Osnovi na defektologiyata, 1995
9. Karagyozev, I., Psihologicheski problemi na deviantnoto povedenie, 2002
10. Klincharski, V., Tsennostni parametri na psihichnoto pole na lichnostta, Sofia, 1989
11. Lazarova, P., D. Krumova, Vzaimovrazka na vidovete agresia i tipovete temperament V: //Nauchni trudove na Rusenski universitet - 2009, tom 48, seria 6.2, Izd. Ruse: Rusenski univ. "Angel Kanchev", ISSN 1311-3321 2009, s.202-205, s. 202
12. Nikolov, N., Interactive Innovative Methods in Social Activities. SocioBrains, Issue 42, February 2018, pp. 383-385, ISSN 2367-5721 (online), www.sociobrain.com, Publ.: Smart Ideas – Wise Decisions, Ltd., Bulgaria, 2018, p. 385
13. Petrov, G., Detskata prestapnost, Sofia, 1998
14. Popova, S., Vazpitateľni vzaimodeystvia v semeystvoto, 2000
15. Stamatov, R., Detska psihologia, Sofia, 1990